

A SZEKUALITÁS KULTÚRÁJA

Balázs Lajos: *Amikor az ember nincs es ezen a világon*

■ Balázs Lajos legújabb könyve az emberi élet rituális fordulóinak, a születésnek, a házasságnak és a halálnak rendkívüli mélységű bemutatása után¹ a választott közösség, Csíkszentdomokos szexuális kultúrájával ismertet meg. S ahogyan az előző kötetek sem csupán a néprajz iránt érdeklődők számára jelenthettek izgalmas, helyel-közzel felkavaró olvasmányt, de azok számára is, akik a társadalmi folyamatok mélyáramlatai iránt érdeklődnek, az új, terjedelmében is lenyűgöző kötet sem pusztán a néprajz szempontjából érdekes. Legalább akkora haszonnal forgathatják szociológusok, kultúrfilozófusok, irodalmárok, szexológusok, történészek s nem utolsósorban a szexualitás iránt érdeklődő nagyközönség, azaz gyakorlatilag mindenki.

Balázs Lajos már a bevezetőben hangsúlyosan kiemeli, hogy könyvének tárgya nem annyira a paraszti szexualitás, mint inkább annak kultúrája. Az általa bemutatott csíkszentdomokosi kultúra pedig több szempontból is hangsúlyosan sajátos, nem csupán a magyar, a székely s ezen belül a csíki kultúra sajátosságait mutatja, de az utóbbihoz viszonyítva is számos sajátos jegyet vonultat fel.

S e kultúrát a szerző ismét csak sajátos – a tér és az idő dinamikája által meghatározott – folyamatjellegében ábrázolja. A kollektivizálás és iparosítás (Balánbánya közelsége), majd az ún. szocializmus összeomlása, az összmagyar, majd (a tévének köszönhetően) az európai, sőt globális folyamatokba való bekapcsolódás ugyanis olyan érintkezési felületeket teremtettek, melyek a paraszti kultúra hagyományvilágában is szembeötlő, sokszor a szó szoros értelmében meghökkenítő változásokat generáltak.

Igaz, Balázs Lajos elemzései és a könyvben bemutatott hatalmas tényanyag azt is bizonyítja, hogy e változások alapja továbbra is a népi kultúra, a kívülről jövő hatások ebbe épülnek be, ezt gazdagítják.

A szerző nem szentel külön fejezetet a kultúra fogalmának, idevonatkozó megjegyzései azonban félreérthetetlenül arra vallanak, hogy vizsgálódásainak háttérben rendkívül árnyalt, bár jobbára intuitív kultúrafelfogás rejlik. Maga is, akár csak a nyugat-európai kultúratudomány kortárs szakemberei, a kultúrát valamiféle *köztes világgként* (számítástechnikai kifejezéssel *interface*) gyanánt értelmezi. Wilhelm von Humboldthoz hasonlóan, aki már a 19. században úgy vélte, hogy a nyelv és az erre épülő tágabban értelmezett kultúra önmagában is egy sajátos „világlátás” kifejeződése. Az így létrejött világlátás ver hidat az egyéni és a közösségi tudat, illetve a természeti és a társadalmi valóság között. Az utóbbiakhoz ugyanis nem lehet közvetlen hozzáférésünk. Annyiban léteznek, amennyiben az emberi (vagy állati) elme által konstruált környezeté válnak. Az ember esetében a világteremtés e folyamatában az anyanyelvnek jut a legfontosabb szerep. A nyelv, melyben szocializálódtunk, mélyrehatóan meghatározza azt a világlátást is, mely társadalmi létünk alapja.

Ennek a megállapításnak a kétségtelen igazságát azonban a modernitás – gyakran egymásnak is ellentmondó – irányzatai gyakran szélsőséges túlzásokig feszítették, a bécsi kör nyelvfilozófiáját radikalizáló Wittgenstein, illetve a Nietzsche-re visszanyúló posztmodern filozófia a tételt a nyelvbe való bezártság doktríná-

jává merevítette. Nyelvjátékaink, illetve világkonstrukcióink azonban nem autonóm képződmények, amint arra a kortárs Karl Eibl rámutat,² a társadalmi gyakorlat folytonos ellenőrzése alatt állnak. Az egyéni és a társadalmi cselekvés, illetve a különböző nyelvek által megjelenített köztesvilágok kölcsönhatása világainkat folyamatosan módosítja, a – képzelet szintjén mindig lehetséges – fantazmagóriákat kiiktatják a szó tárgyi értelmében lehetséges világok sorából, beleértve a nyelvi eredetűeket is.

A *köztesvilág* terminus nagy előnye, hogy világosan utal rá: e világok két egymással kölcsönhatásban álló tényező, egyrészt az evolúció által létrehozott emberi tudat s az általa működtetett egyéni és csoport-„nyelvek”, másrészt a folyton változó, de a külvilágtól (Umwelt) is megkülönböztetendő környezet (Umgebung) erőterében jönnek létre. A köztes világok funkciója éppen az, hogy ezeket az elemeket összehangolják. A tudatos cselekvés folyamatában nem annyira a természetet és a társadalmat, mint inkább – az ezekről alkotott elképzeléseinket is felölelő – köztesvilágainkat alakítjuk. Vannak esetek, amikor e köztesvilágok legkonkrétabb, leginkább „valóság-közeli”, mert jelentékeny részben „nyelven túli” aspektusaira reagálunk, ez történik a reflextevékenység során. A reflexek azonban messzemenően elégtelenek ahhoz, hogy a társadalmi lét bonyolult összefüggésrendszerében adekvát módon eligazítsanak. Az ösztön és a cselekvés közt tátongó hiátust éppen a nyelvileg közvetített köztesvilágoknak kell betölteniük.

Ezek a világok azonban nem kizárólag nyelvi természetűek. Nyilvánvaló, hogy a beszélni nem tudó állatoknak is vannak „világaik”. Az ösztönök az ő esetükben is csupán szükséges, de nem elégséges feltételei a létezésnek, ahhoz, hogy hatékonyan működhessenek, egy – kezdetlegességük ellenére is – nélkülözhetetlen köztesvilágba kell integrálódnuk.

Balázs Lajos ezeket az igazságokat, anélkül hogy hivatkozna rájuk, elméleti megfontolások és mélyinterjúk tömegével

bizonyítja. Paraszttasszonyai és parasztemberei nyilvánvalóan népi kultúrájuk szemüvegén át látják a világot. Ez a szemüveg azonban maga is folyamatosan változik. S a szerző a népi hagyományok iránti tisztelet dacára sem torpan meg a változások előtt, nem törekszik arra, hogy tárgyat – a (ma már jobbára „egykori”) népi kultúrát – a mind erőteljesebben globalizálódó köztesvilágok hatásaitól elszigetelje. Interjúalanyai nemcsak az antibébi tablettákról, a pornólapokról és a szexfilmekről beszélnek, de az interjúszövegekben olyan paraszttasszony is akad, aki gyerekei által beszerzett vibrátorral édesíti az öregkori évek magányát.

A világ és benne a népi kultúra nemcsak mozgásban van, de a változások tempója jól érzékelhetően gyorsul is. Így aztán a szerző is arra kényszerül, hogy a hagyományos értelemben vett néprajzi vizsgálat módszertanát egyéb társadalomtudományok vizsgálati módszereihez közelítse. Kérdései szinte kivétel nélkül szociológiai felmérések kérdőívein is szerepelhetnének. Az azonban, ami az interjúszövegeket a néprajz és a szociológia szféráján túl is izgalmassá teszi, az a kérdező, illetve az interjúszövegeket újraolvasó, megszerkesztő szerző (Balázs Lajos esetében ez utóbbi minőség is egy rendkívül összetett szerep) kivételes nyelvi érzékenysége, úgy is mondhatnám, nyelvi fantáziája. Ez utóbbi teszi lehetővé számára, hogy a sajátos népnyelvi fordulatokra, a vizsgált kulturális univerzum nem sejtett mélyrétegeibe világító nyelvi remeklésekre ne csak felfigyeljen, de értelmezze is őket. (Megfigyeléseinek eredményeit egyébként egy a kötethez mellékelt szójegyzékben is egybegyűjti.)

A szövegek azonban az irodalmár érdeklődésére sem csupán ezek miatt a nyelvi remeklések miatt tarthatnak számot, hanem azért is, mert a paraszti közösség szerelmi és házasetének remekbeszabott narratíváival is szolgálnak. Egy regényíró, szociológus, történész, szexológus, jogász, pedagógus (s a sort hosszan folytathatnók) számára a könyv kimeríthetetlen aranybányának tekinthető. S az

ember eltöpreng, mi rekedhetett még (hely híján) a kutató tarsolyában...

A kultúra problémájának sajátos megközelítései főként a filozófiai meditáció számára kínálhatnak provokatív nyersanyagot. Balázs Lajos kommentárjai és interjúszövegei az elmélet iránt is érdeklődő olvasót mindenekelőtt az egyetemesség és a sajátosság kérdéskörének továbbgondolására kényszeríthetik. A szerző ugyanis ebben a vonatkozásban sem enged az újabb keletű divatoknak, ragaszkodik a vizsgált anyag által implikált konzekvenciákhoz. Az, hogy a sajátosat és az egyetemeset nem állíthatja szembe egymással, tárgyának természetéből is következik. Azok a mélyfúrások ugyanis, melyeket *egyetlen faluközösség* kultúrájában végez (melynek egyébként az értelmezéshez elengedhetetlen szövegáttérként a monográfiáját is megírja), egy olyan egyetemesség képét rajzolják ki – éppen a felszínre hozott anyag rendkívüli változatossága és témagazdagsága révén – melyre mások más kultúrák hasonlóan mély vizsgálata során bukkantak és bukkannak rá.

A szexualitás, a szerelem, a házaseslet egyetemes és sajátos vonásainak szimultán érvényesülését legtöbbször nem is a szerzőnek (illetve az interjúkészítőnek) kell tematizálnia. Megteszik azt maguk az interjúalanyok is. A faluközösség tagjainak különbözősége, a személyi alkatok sokfélesége a mélyinterjúk folytonosan visszatérő témája. A férfiak és nők mindegyike a maga módján éli meg a szexualitás, a szerelem és a házaseslet problémáit. Biológiai, pszichikai és életkori vonatkozásban is óriási a szórás. Egy dologban azonban nincsen különbség: a három kérdéskör mindannyiuk életének központi problémája. (Merthogy a közösség egészének életében tölt be létfontosságú szerepet.) És amikor nem képes azzá válni, épp emiatt kell azzá válnia.

A negativitás a szexualitás kultúrájában egyébként is meghatározó szerepet játszik. A szexualitásra vonatkozó diskurzust tabuk bonyolult rendszere korlátozza. Ez a taburendszer a katolikus egyház tilalma miatt Csíkszentdomokoson kivé-

telesen erős, bár az érzékiségtől való elzárkózást tévedés volna pusztán a katolicizmusra szűkíteni, gyerekkorom erdővidéki élményvilága azt látszik bizonyítani, hogy ez a fajta „szemérmesség” a Székelyföld református közösségeire is éppoly jellemző. A dolog hátterében olyan, a székelység egészére érvényes vonásokat gyaníthatunk, melyek a magyar, illetve román paraszti kultúrák egyéb változatainak vonatkozásában is túlhajtottaknak tűnhetnek. Főként ami a testhez való viszonyt illeti. De az is egyértelműen kiderül, hogy a taburendszernek meghatározó szerepe van abban, hogy a szexualitás vonzerejét mint az utódnemzés fő mozgatórugóját a közösség folyamatosan magas szinten tarthassa, hiszen közismert (s a tételt a – visszajáról – posztmodern szabadosság romboló hatása is jól érzékelhetően igazolja) a természetes ösztönök hatékonyságát és a szerelmi érzés intenzitását, sőt a szerelmi gyönyör biológiai-pszichikai mélységét a tiltott gyümölcs motívuma jelentékenyen megnövelheti. (Egészen bizonyosan nem véletlen, hogy a székelység egészen a legutóbbi időkig a magyar népközösség egyik legszaporább ágának számíthatott.)

A kötet egyik legérdekesebb paradoxona, hogy azoknak az asszonyoknak az esetében, akik teljes értékű szexuális életet élnek, a szerelmi élet akadályai, a nemzedékek egymásra zsúfoltsága, a szülőlknek a gyerekekkel és a nagyszülőkkel való szoros (és főként télidőben) egyetlen szobára korlátozódó együttélése sem válhat a szerelmi gyönyör legyőzhetetlen akadályává. Igaz, az interjúalanyok és a szerző a negatív hatásokat sem hallgatják el. A nők közel fele nem ismeri az orgazmust. Mindazonáltal ez az arány nem tűnik rendhagyónak, nagyjából egybeesik az emancipálódott társadalmak szexológiai irodalmából ismert adataival.

A kötet a férfi-nő viszony aszimmetrikus vonásainak a feltárásával is elgondolkodtathatja olvasóját. Az adott kultúrában a férfidominancia egyértelmű. De az is nyilvánvaló, hogy a boldog házasságban élő férfiak és nők az egymás iránti

megbecsülést, a kölcsönös gyöngédséget és ragaszkodást tartják életideálnak. Érdeemes volna a történeti etnográfia módszereivel alaposabban utánajárni, hogy a férfidominancia mennyiben értelmezhető az újkori társadalmak mind hangsúlyosabban egyeduralkodóvá váló racionalizmusának, a női princípium fokozatos kiszorulásának, a természeti és a társadalmi világ haszonelvű kisajátításának, a modern értelemben vett birtoklásnak a következményeként és mennyiben a kelet-közép-európai paraszti társadalmak inherens sajátosságaként.

Egy vonatkozásban azonban a szakirodalmat alaposabban ismerő olvasónak kifejezett hiányérzete is támadhat. A szerző Michel Foucault-ra többször is hivatkozik a könyvben, a nemi szerepek diszkurzív jellegével kapcsolatos foucault-i hipotéziseket³ azonban sajnos nem próbálja szembevetni a paraszti kultúra tényeivel. Foucault-nak ama tétele, miszerint a nemi szerepek nem annyira biológiailag megalapozottak, mint inkább a nemiségre vonatkozó diskurzusok termékei, nemcsak közismert, de a tájékozottságra törekvő értelmiségiek körében manapság megkérdőjelezhetetlen dogmának is számít. Érdeemes lett volna utánajárni, hogy a nemek közötti határok – bizonyos mértékig kétségtelen – átjárhatósága (nemi szerepek számos népi kultúrában is előforduló cseréje), milyen mértékben biológiailag meghatározott és milyen mértékben valóban kultúrafüggő. Azaz az átjárhatóság esetei a székely közösségek szokásrendjének perspektívájában, mennyiben tekinthetők periférikusnak és mennyiben lényeginek? Az ember zsigeri s ezért a kulturális tényezők által gyakorlatilag szabadon modellálható kétneműségére vonatkozó hipotézis teljes egészében kívül marad a szerző látókörén. Interjúalanyainak vélekedései mindazonáltal mintha arra engednének következtetni, hogy ebben a közösségben nem a hagyományos férfi-nő szerep diszkurzív konstrukció, az adott közösségben nem ez szorul diszkurzív megalapozásra, inkább a homoszexualitás az, melyhez az

interjúalanyoknak – biológiai alapok hiányában – egyszerűen hiányzik a diszkurzív fantáziájuk. A kérdéskör megkezdését a katolicizmus homoszexualitással kapcsolatos merev álláspontja némileg indokolhatja, a vele való szembenézés elmaradása azonban annál is zavaróbb, mert a homoszexualitás témakörét a kötet külön alfejezetben érinti, s a szerző egyéb vonatkozásokban a szexualitás kérdéskörének minden ágát-bogát kápráztató bőséggel és a tartalomjegyzék által is jelzett jól átgondolt rendszerességgel mutatja be.

A hiányérzetért azonban bőségesen kárpótol annak bemutatása, hogy Csíkszentdomokos népi kultúrája a mind erősebb centrifugális hatások dacára is őrzi integratív erejét. A népi kultúra által kitermelt és karbantartott értékek máig menően olyan közösségformáló erővel bírnak, melyet feltehetően a globalizált társadalmak sem nélkülözhetnek tartósan. A jogoknak és a kötelességeknek az az egyensúlya, mely ezekre a társadalmakra jellemző, a szabadság olyan lehetőségeit alapozza meg, melyek a negatív – azaz minden kötöttségtől függetlenedni akaró – szabadságfogalom jegyében a modern és a posztmodern társadalmak tagjai számára egyre nyilvánvalóbban elérhetetlenek. A paraszti társadalmak, Csíkszentdomokos társadalma is, a pozitív szabadság terrénumai. A parasztember számára a szabadságot még ma sem a közösségtől való függetlenedés, hanem a közösségi lét megélése, a paraszti kultúra értékeinek kiteljesítése és az általánosan elfogadott szabályokat megsértőkkel szembeni szankciókban való részvétel jelenti. Ez a modernitás szemszögéből tűnhet erkölcsi terrornak, és bizonyos esetekben azzá is válhat, valójában azonban a tényleges szabadságot, mert az „előző nemzedékek életében kétséget kizáróan igazolódott” és ezért megkérdőjelezhetetlen közösségi értékekbe való belefeledkezés otthonosságának örömét jelentheti.

Ezt a megállapítást a „szigorú tudományosság” apostolai manapság mind gyakrabban bélyegzik meg a paraszti tár-

sadalmak idealizálásának vádjával. Az „önszervező székely falú” képzete szerintük merő fikció. És a fenntartás látszólag jogos, hiszen a legtávolabbi múltból is bőségesen előbányászhatóak ellenpéldák. Mindig akadtak olyanok, akik a közösségi szokásrendet megsértették, akik loptak, csaltak, öltek, paráználkodtak. Az ellenpéldák azonban aligha lehetnek alkalmasak arra, hogy az alapvető hipotézist, azaz a népi kultúra működőképességébe, rendfenntartó erejébe vetett szakmai hitet megingathassák. Ha nem lettek volna szabálysértők, a szokásrendnek magának sem lehetett volna értelme. Az ellenérv megfogalmazói a modern társadalmak individualisztikus látásmódját vetítik vissza – merőben történetlenül – az archaikus társadalmakra, s az esetlegességet, a normaszegést, a lázadást abszolutizálva próbálják érvényteleníteni a szükségszerűt, a szabályosat, a törvények önkéntes vállalását. A határok összerosása, az elmentések megszüntetése s ezzel mindenféle megkülönböztetés lehetetlenné tétele azonban súlyos következményekkel jár. S az utóbbiak nem pusztán elméletiek. A Nyugat posztmodern és poszt-posztmodern társadalmainak egyre súlyosbodó válságát (minden norma és szabály öncélú elutasítását, a manipulatív technikákat, a társadalmi önszerveződés hanyatlását, a lét abszurdításának élményét, az elöregedést) éppen a véletlen és szükségszerű, az egyén és közösség, a szabályos és szabálytalan, értelmes és értelmetlen közti megkülönböztetés feladása „eredményezi”.

A szokásrend értelmességébe vetett hit a paraszti társadalmakban korántsem valamiféle kényszerű „rendet”, mesterséges „konszenzust” eredményezett, hanem bizonyos törekvések, gondolatok, cselekedetek elvi és gyakorlati lehetségességét tehette az egyén számára is kérdésessé. Az esetek zömében csírájában elfojtotta azokat a törekvéseket, melyek a közösségi együttélés harmóniáját megzavarhatták. Ebben rejlett a közösségi rend megbízhatóságának és tartósságának magyarázata, hiszen a szabálysértőnek magának

is be kellett látnia, el kellett fogadnia a közösség ítéletét, igazolnia kellett (gyakran hetedízíglén), hogy a közösség teljes értékű tagjaként való visszafogadása nem jár többé kockázatokkal. Ez a rend zártsága ellenére is tágas lehetőségeket teremtett az önkitaljesítésre.

Az a kultúra ugyanis, melyről Balázs Lajos (ezúttal a nemiség kapcsán, de egyéb köteteiben a paraszti lét minden aspektusára kiterjedően) beszél, merőben gyakorlati jellegű, s alapvető funkciója azoknak az értékeknek a fenntartása és újratermelése, melyek a szóban forgó közösségeket funkcionális és zökkenőmentesen működő köztesvilágokká teszik. A nemzedékek során működőképesnek bizonyult közösségi értékrendek nemcsak gúzsba kötik a személyiséget (mai szemmel nyilván ezt is teszik), de föl is szabadítják. Olyan vonzó életmintákat kínálnak, melyek bárki számára elérhetőek. Ahhoz, hogy valaki megbecsülésre tegyen szert, nem kell legyőznie, maga mögé utasítania vagy éppenséggel kiszorítania másokat, elégséges, ha törekvéseit, életvezetését a közösség által szentesített s az emberközi viszonyokat megbízhatóan szabályozó értékrendhez igazítja.

Ezt a szerző korábbi köteteiből is világosan kiolvasható gondolatot manapság olyan nyugati szerzők fedezik fel újra, mint a német alkotmánybíróság neves tagja Udo di Fabio, aki *Die Kultur der Freiheit* (A szabadság kultúrája)⁴ című könyvében maga is arra következtetésre jut, hogy a Nyugat komoly veszélybe kerül azáltal, hogy a hétköznapi tudatot a negatív szabadság hamis eszméjének uralma alá hajtja. Ő is a család hagyományos értékeihez, a házastársi türelemhez, a gyerekáldásban fellelhető örömhöz, a valláserkölcis alapvető normáihoz való visszatérésben látja az emberi társadalmak jövőjét. E jövő természetesen már nem a paraszti társadalmaké, még csak nem is azé a polgárisult világé, mely eredendően maga is a paraszti társadalmak és a nagy világvallások erkölcsi rendjére alapozta önnön kultúráját, hanem mindezek egy olyan örökösée, mely a radikáli-

san megváltozott körülmények közt válhat képessé az általuk képviselt harmónia egy újabb változatát megteremteni. Más alternatíva aligha lehetséges. Hiszen az emberi társadalmak nagyszerű teljesítményeit a kultúra által kitermelt értékvilágok alapozták és továbbra is csak ezek alapozhatják meg, ezek híján a legcsodálatosabb anyagi és szellemi teljesítmények is a kultúra kötöttségeiből kezdetben mámorosan, majd mind fásultabban és megkeseredettebben kivetkőző emberiség ellen fordulhatnak.

A kötetet egy rendkívül izgalmas népszokás, az erőteljesen szexuális töltetű *hengergőzés* leírása zárja. Ami a legmélyebben talán Mihail Bahtyin által elemzett karneváli kultúra⁵ egy – sajátosan állattenyésztő népesség szokásrendjéhez idomult – változatának tűnik. A családok közti nyilvános, bár a kötetben megjelent változatában csupán részleges partnercserére alapozott szokás a szigorú kötöttségek és gátlások rövid időre szóló rituális felfüggesztésének rendkívül érdekes dokumentuma, melyet sok egyébhez hasonlóan szintén a szentdomokosi közösség őrzött meg máig menően. A szokás

az én gyerekkoromban még Erdővidéken is élt, igaz, ott már pusztá gyerekjátékká (de ott is a teheneket együtt legeltető fiúk és lányok játékává) lefokozódva.

A rendnek ugyanis elengedhetetlen szüksége van a rendetlenségre is, hiszen anélkül értelmét veszítené. A népi kultúrában lecsapódott mély bölcsességre jellemző, hogy e kultúra a rendetlenséget is képes ellenőrzött formában, azaz rítusként önmagába integrálni s ezzel évente egyszer szabad utat engedni a rejtett vágyaknak, ösztönöknek, a káoszoknak, hogy aztán annál élményszerűbbé válhasson a rend otthonosságába való visszatérés.

S úgy tűnik, ez a folyamat időről időre világtörténelmi léptékben is lejátszódik – manapság éppen velünk és körülöttünk. A kultúrából való kivetkőzésnek – az antik világ alkonyán egyszer már megélt – antirítusa gyanánt. Balázs Lajos könyve (könyvei), meglehetősen aktuálisak: legalább annyira szólnak a jövőről, mint a múlttól.

Ami persze csak egyik indoka annak, hogy egy rendszeres elme kivételes szakmai és szellemi teljesítményeinek tekintsük őket.

Bíró Béla

■ JEGYZETEK

1. Balázs Lajos: Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalmom Csíkszentdomokoson. Kritikon Könyvkiadó, Buk., 1994; Uő.: Menj ki én lelkem a testből... Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1995; Uő.: Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999; Uő.: A vágy rítusai – Rítusstratégiák. A születés, a házasság, a halál szokásvilágának lelki hátteréről. Scientia Kiadó, Kvár, 2006.
2. Karl Eibl: Zwischenwelten. Eine Evolutionbiologische Perspektive. Suhrkamp, Edition Unseld, Frankfurt am Main, 2009.
3. Michel Foucault: A szexualitás története. A tudás akarása. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1996. 94–106.
4. Udo di Fabio: Die Kultur der Freiheit. Verlag C. H. Beck, München, 2005.
5. Mihail Bahtyin: François Rablais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. (Ford. Kőnczöl Csaba) Európa Könyvkiadó, Bp., 1982.